

Osmanlıda Kadın Sultanların Eser Yapımındaki Tercih ve Müdahaleleri

The Preferences and Interventions of Female Sultans in the Creation of Works of Art in the Ottoman Empire

 Hümeyra Kepezkaya Aral^a

^aDr, Ankara/Türkiye, kepezkaya.h@gmail.com

Öz Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın sultanlar, sadece saray içerisindeki nüfuzlarıyla değil, aynı zamanda hayır eserleri ve mimari faaliyetleriyle de toplumda kalıcı izler bırakmışlardır. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda hanedan mensubu kadınların mimari üretim süreçlerindeki tercihlerini ve müdahalelerini çok yönlü bir biçimde ele almaktadır. Kadın sultanlar, mimari faaliyetlerde yalnızca finansal destek sağlayan bireyler değil, aynı zamanda yapıların konumlandırılması, işlevsel ve estetik özelliklerinin belirlenmesi gibi süreçlere doğrudan müdahil olan şahsiyetler olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda; çalışmada arşiv belgeleri ile muhtelif görsel ve yazılı kaynakların incelenmesiyle, vakfiye düzenlemeleri, stratejik mekânsal tercihler, mimari programların işlevsel çeşitliliği ve estetik yönelimler gibi unsurlar üzerinden kadınların mimariye katkıları analiz edilmiştir. Rabia Gülnûş Sultan, Hatice Turhan Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Mihrîşah Sultan ve Pertevniyal Sultan gibi öne çıkan kadın sultanların inşa ettirdikleri külliye, camiler, türbeler ve kaleler yalnızca hayırseverlik yönlerini değil; aynı zamanda bu kadınların siyasi, sosyal ve dini meşruiyetlerini pekiştirme ve kamusal alanda görünürlük kazanma stratejilerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, kadın, sanat, bânîlik, mimari

Abstract *In the Ottoman Empire, royal women left a lasting impact on society not only through their influence within the palace, but also through their charitable works and architectural patronage. This study offers a multifaceted examination of the preferences and interventions of dynastic women in architectural production processes. Far from being mere financial sponsors, these royal women actively participated in key phases of architectural endeavors, including the selection of building sites, as well as the determination of functional and aesthetic characteristics. In this context, the study analyzes women's contributions to architecture through the examination of archival documents and various visual and written sources, focusing on elements such as endowment regulations, strategic spatial choices, the functional diversity of architectural programs, and aesthetic orientations. The complexes, mosques, tombs, and fortresses commissioned by prominent figures such as Rabia Gülnûş Sultan, Hatice Turhan Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Mihrîşah Sultan, and Pertevniyal Sultan are examined not solely as manifestations of personal piety or philanthropy, but also as deliberate strategies through which these women sought to reinforce their political, social, and religious legitimacy and to assert visibility in the public sphere.*

Keywords: Ottoman, women, art, patronage, architectural

Giriş

Osmanlı'da kadın sultanlar, saray içindeki konumları sayesinde önemli bir nüfuz alanına sahip olmuşlardır. Bu nüfuz, zamanla mimari üretim ve şehir dokusunun şekillenmesinde belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Kadın sultanların yaptırdıkları yapılar, hem dini hem de toplumsal bir hizmet amacı taşıırken aynı zamanda bu sultanların kalıcı bir iz bırakma arzularının da bir tezahürüdür. Bu bağlamda, onların yaptırdıkları eserler yalnızca estetik tercihler değil, siyasi ve sosyal mesajlar da içermektedir. Her ne kadar kadın bânîler inşa süreçlerinde genellikle arka planda kalmış gibi görülseler de, mimari sürece doğrudan müdahil olduklarına dair çeşitli belgeler ve göstergeler mevcuttur. Kadın sultanlar bazen yapıların yer seçiminden mimari planlamaya kadar uzanan süreçte arzularını ifade etmiş, yapının biçimlenişine yön vermişlerdir. Bu durum, kadınların yalnızca mali destek sağlayan şahsiyetler olmalarının ötesinde, mimari karar süreçlerinde de etkin ve yönlendirici roller üstlendiklerini göstermektedir.

Osmanlı'da harem yapısının kapalı ve mahrem niteliği, tarihsel araştırmalar açısından önemli metodolojik zorluklar doğurmaktadır. Kadınların fiziksel olarak toplumsal alanda sınırlı bir görünürlüğe sahip olmaları, bu konuda dolaylı kaynaklara yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Ancak kadın sultanların kethüdaları aracılığıyla ya da sadrazama yazdıkları mektuplar, emirnameler, vasiyetnameler ve vakfiye belgeleri gibi yazılı kaynaklar araştırmacılara önemli veriler sağlamaktadır.

Bu çalışma, kadın sultanların hayır eserleri vasıtasıyla kamusal mekân üretimindeki rollerini ve mimari tercihlerindeki belirleyici yönlerini incelemektedir. Özellikle, 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki dönemde inşa edilen külliye cami, türbe ve kale gibi yapılar üzerinden bu etkinin nasıl somutlaştığı örneklerle ele alınacaktır.

1. Kadın Sultanların Gelir Kaynakları

Osmanlı hanedanına mensup kadınların hayır faaliyetlerinde bulunmaları ve mimari eserler inşa ettirmelerinin temel koşulu, önemli mali kaynaklara sahip olmalarıdır. Kadın hamilerin yapı projelerini hayata geçirebilmelerinin ön koşulu ise, inşa ettirdikleri yapıların ve kurdukları vakıfların sürekliliğini sağlayacak ekonomik altyapıya erişim imkânlarıdır. Bu çerçevede, kadınların hayır faaliyetleri için kullanabilecekleri maddi kaynakların büyüklüğü ile bu kaynakların yönetimi üzerindeki tasarruf yetkileri, mimari süreçte belirleyici bir rol oynamaktadır.

Kadın sultanların sahip olduğu nüfuz, büyük ölçüde oğullarının iktidar gücü ve saray erkânı üzerindeki etkilerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bununla birlikte, harem üzerindeki yetki ve otoriteleri kurumsal olarak tanındığından, valide sultanlar daima ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş; bu durum onlara hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçlü bir mevki sağlamıştır (Davis, 2009, s. 27).

Gelir kaynakları açısından, Osmanlı'da saltanat ailesi mensubu kadınlar için nakdi gelirler büyük öneme sahiptir. Bu gelirler arasında taşınmaz mallardan elde edilen kazançlar, Hazine-i Hassa'dan alınan

maaşlar ile toprak gelirleri öne çıkmaktadır (İpşirli, 2007, ss. 186-187). Ayrıca, hanedan mensubu kadınların mali gelirlerinin önemli bir kısmının, miras yoluyla kendilerine intikal eden taşınır ve taşınmaz mallardan oluştuğu görülmektedir. Bunun dışında, saraylı kadınların servet edinme yollarından biri de hibe uygulamasıdır. Birinci derece yakınları tarafından kendilerine menkul ve gayrimenkul malların hibe edilmesi, bu süreçte yaygın bir uygulama olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu kadınlar, zamanla başkalarına yardımda bulunabilecek ölçüde ekonomik güce erişmiş ve kendileri de hibede bulunabilecek konuma gelmişlerdir. Kadınların malvarlığı edinmesinde bir diğer önemli kaynak ise mehir uygulamasıdır. Evlilik sözleşmesi kapsamında kadına verilmesi taahhüt edilen bu malvarlığı unsuru, onların ekonomik haklarının korunmasına yönelik bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Özellikle padişah kızları ve valide sultanlara verilen mehirler, bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Osmanlı saltanat ailesi kadınların maaş gelirleri dışında yabancı elçilikler ve Osmanlı devlet ricalinden gelen değerli mücevherler ve kumaşlar gibi kişisel eşyalardan oluşan hediyeler de büyük önem arz etmiştir (Thys-Şenocak, 2009, s. 123). Bunlara ek olarak, günlük ve aylık ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik düzenli mali destekler de kadın sultanların ekonomik gücünü pekiştiren unsurlar arasında sayılmaktadır (Terzi, 2018, s. 95).

Söz konusu ödenekler, ilgili hanedan mensubu kadının saraydaki konumu ve hiyerarşik statüsüne bağlı olarak farklılık göstermiştir. Özellikle valide sultan, haseki sultan ve padişah kızları gibi yüksek rütbeli hanedan kadınları, sahip oldukları geniş mali imkânlar sayesinde yalnızca bireysel harcamalarını karşılamakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda vakıf kurma ve çeşitli hayır faaliyetlerinde bulunma fırsatına da sahip olmuşlardır.

2. Vakıf ve Mülkiyet Bağlamında Osmanlı Kadın Sultanları

Osmanlı hanedanına mensup kadınların mülkiyet hakları bağlamında üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biri vakıf kurma ve bu vakıfları yönetme yetkileridir. Tarihsel süreçte kadınlar, bu alanda önemli roller üstlenmiş ve kamusal alanda görünürlük kazanmışlardır. Kamusal alanda etkinliklerine süreklilik kazandırmak ve hayır işlerinin devamını sağlamak amacıyla çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir. Hayır faaliyetlerinin devamlılığını temin etmek adına vakıf sistemine yönelen bu kadınlar, çoğunlukla kıymetli gayrimenkuller ve geniş arazileri vakfetmişlerdir. Vakıfların finansal sürekliliğini sağlamak ve kurumsal sürekliliği güvence altına almak amacıyla; çiftlikler, meskenler, ticari işletmeler ve tarımsal üretime elverişli araziler de vakıf portföyüne dâhil edilmiştir (Keskin, 2021, s. 474; Yerli, 2022, s. 22). Ayrıca kadınlar, kendilerine bırakılan toprakları vakıf arazisine çevirerek, bu kurumların geleceğini teminat altına almışlardır.

Osmanlı hanedanına mensup kadınların hayır faaliyetlerine yönelmelerindeki başlıca unsur, yeterli mali kaynaklara sahip olmalarıdır. Maddi gücü ellerinde bulunduran valide sultanlar, sahip oldukları ekonomik imkânlar doğrultusunda hayır faaliyetlerine yoğun biçimde yönelmiş ve bu

çerçevede kapsamlı vakıflar kurmuşlardır. Bu bağlamda, valide sultanların kurduğu vakıflar yalnızca dini veya sosyal hizmet amaçlı değil, aynı zamanda ekonomik gerçekliğe dayalı olarak planlanmış kurumlardır (Yerli, 2022, s. 22). Bu durum, Osmanlı toplumunda kadınların hem mal mülkiyeti hem de ekonomik yönetim kabiliyeti açısından sahip oldukları konumu açık biçimde ortaya koymaktadır. Vakıf sistemini kullanarak toplum yararına mimari ve sosyal projeler gerçekleştiren kadınlar, kurumların sürekliliği için sürdürülebilir mali kaynaklara dayanan yapılar inşa ettirmişlerdir. Kendilerine tahsis edilen gelir kaynakları ve kurdukları vakıfların mali gücü sayesinde, başta külliye, cami, mektep, hastane ve çeşmeler olmak üzere çok sayıda anıtsal yapı inşa ettirmişlerdir. Bu yapılar, yalnızca dini ve sosyal işlevler üstlenmekle kalmamış; aynı zamanda kentsel mekânın dönüşümünde ve kimliğinin inşasında da önemli rol oynamıştır. Kadın sultanlar, gelirlerinin büyük bir kısmını bu tür hayır eserlerine tahsis ederek hem bireysel itibarlarını hem de hanedanlığın meşruiyetini pekiştiren mimari semboller üretmişlerdir (Shahr, 2014, s. 32). Hanedan kadınları, vakıfların işlevselliğini sürdürebilmesi ve mali kaynakların uzun vadede güvence altına alınabilmesi adına, kendilerine tahsis edilen toprakları vakıf mülküne dönüştürmüşlerdir. Bu uygulama, özellikle hayır faaliyetlerinin sürekliliğini temin etme açısından son derece stratejik bir önem taşımaktadır. Vakfedilen topraklar aracılığıyla elde edilen gelirler, inşa ettirilen eserlerin bakım ve işletme giderlerinin karşılanmasını mümkün kılmış; böylece hayır kurumlarının nesiller boyu hizmet verebilmesine zemin hazırlamıştır (Thys-Şenocak, 2009, s. 122).

3. Kadın Sultanların Mimari Alandaki Etkinlikleri

Osmanlı'da harem yapısı söz konusu olduğunda araştırmacılar, genellikle mahremiyet ilkesinin getirdiği sınırlılıklar nedeniyle çeşitli metodolojik zorluklarla karşılaşmaktadır. Harem, doğası gereği kapalı ve dış dünyaya sınırlı erişime sahip bir alan olarak, kadınların kamusal görünürlüğünü büyük ölçüde kısıtlamıştır. Ancak hanedan mensubu kadınlar mimari üretim ve vakıf faaliyetleri aracılığıyla kamusal alanda dolaylı bir görünürlük kazanmışlardır. Kadın bânîlerin toplumsal hayattaki fiziksel temsilleri sınırlı olsa da, inşa ettirdikleri yapılar aracılığıyla sosyal, siyasi ve kültürel etkilerini kent dokusuna yansıtabilmişlerdir. Bu süreçte, kadın sultanların kethüdaları ve saray görevlileri aracılığıyla yürüttükleri yazılı ve sözlü iletişim; sadrazama ve diğer devlet erkânına gönderdikleri emirler, mektuplar ve talimatnameler; ayrıca vasiyetnameleri ve vakfiye kayıtları gibi belgeler, günümüzde bu alandaki araştırmalar için birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Bu belgeler, kadınların mimari ve kurumsal üretimdeki rollerini analiz edebilmek açısından oldukça değerli tarihsel veriler sunmaktadır.

Osmanlı'da hem erkek hem de kadın bânîlerin yapılaşma süreçlerine yön vererek çeşitli mekânlarda fiziksel ve sembolik bir denetim kurdukları görülmektedir. Hanedan mensubu kadın ve erkeklerin inşa ettirdiği yapılar arasında biçimsel ya da işlevsel anlamda büyük ölçüde bir farklılık bulunmamakla birlikte, kadın bânîler toplumsal konumları gereği daha dikkatli ve ihtiyatlı bir yaklaşım

sergilemişlerdir. Özellikle toplumsal normlar ve mahremiyet ilkesi doğrultusunda, kadınların kamusal alanda görünürlükleri sınırlı olduğundan, mimari faaliyetlerde daha temkinli bir tutum sergiledikleri anlaşılmaktadır. Geleneksel düşünce yapısının etkisiyle, kadın bânîler inşa süreçlerinde çoğunlukla geri planda kalmış gibi görünse de, ortaya koydukları eserler hem bireysel güçlerini hem de toplumsal etkilerini yansıtan semboller hâline gelmiştir. Bu noktada özellikle valide sultanların yalnızca harem hayatıyla sınırlı kalmadıkları; zaman zaman devlet yönetimine müdahil olacak ölçüde yetki sahibi oldukları ve bu yetkilerini imar faaliyetlerine yansıttıkları dikkat çekmektedir. Böylece kadın bânîler, mimari yapılar aracılığıyla hem kamusal alanda varlık göstermiş hem de hanedanın ideolojik temsiliyi güçlendiren yapılar üretmişlerdir.

Osmanlı saray kadınları, toplumsal yaşamda görünürlüğün sınırlı olduğu bir konumda bulunmalarına rağmen, inşa ettirdikleri çok sayıda hayır eseri sayesinde kamusal alanda dolaylı fakat güçlü bir varlık sergilemişlerdir. Bu durum, kadınların sosyal ve kültürel düzlemdeki etkilerinin artmasına katkı sağlayan önemli bir göstergedir.

Kadın sultanların mimari projelerde doğrudan etkili olduklarını gösteren belgeler ve örnekler bulunmaktadır. Bu kadınlar, eser yaptırma süreçlerinde arzularını ve estetik tercihlerini açık bir şekilde ifade etmiş; yapıların yer seçiminden mimari planına, süsleme programından işlevsel düzenlemelere kadar pek çok aşamada sürece müdahil olmuşlardır. Böylece, yalnızca maddi kaynak sağlayan figürler olmaktan öte, aktif birer yapım yönlendiricisi olarak da öne çıkmışlardır. Bu bağlamda, kadın bânîlerin mimarlık yoluyla hem toplumsal varlıklarını hem de bireysel otoritelerini görünür kıldıkları söylenebilir.

4. Kadın Sultanların İmar Aşamasındaki Yönlendirmeleri

4.1. Yer Seçimindeki Yönlendirmeleri

Osmanlı'da kadın sultanlar, eser inşa ettirme konusunda çeşitli zorluklarla karşılaşmış olsalar da inşa sürecinde müdahil oldukları özel istek ve düşüncelerini belirttikleri de görülmüştür.

Rabia Gülnûş Sultan'ın Üsküdar'daki türbesi ile birlikte cami ve imaretin yapımına ilişkin H.1119 (M.1707/1708) tarihli vasiyetnamesinde (TSMA E. 3941/1-2), yapının konum detayına dair taleplerini açıkça dile getirdiği anlaşılmaktadır (Özgüleş, 2013, ss. 321-322).

“Ol seyyidetü'l selatin kenduler için bir türbe-i tahire ittihazına semt-i Üsküdar'ı ihtiyar edub i'bad-ı ruz-u mead için bir camii şerif ve imaret ve sebil-i latif zamimesiyle bir eser-i muteber bünyadına karar verdiler” (Neftçi, 2010, s. 143). Şeklindeki ifadesi de Gülnûş Sultan'ın kendi türbesi için Üsküdar'ı bilinçli şekilde seçtiğini ve ahiret hayatına hazırlık bağlamında bu mekânsal tercihi bir ibadet ve hayır kompleksiyle (cami, imaret ve sebil) bütünleştirmeyi amaçladığını ortaya koymaktadır.

Gülnûş Sultan'ın yeni bir cami inşa ettirme yönündeki arzusu ve bu caminin konumlandırılması için Üsküdar'ın tercih edilmesi, tesadüfi bir seçimden ziyade, dönemin sosyal, demografik ve coğrafi dinamiklerine dayanmaktadır. Üsküdar'ın hac yolu üzerinde yer alması, bölgeyi yalnızca Anadolu'ya

değil, aynı zamanda dünyanın farklı coğrafyalarından gelen hacı, tüccar ve seyyahlar için önemli bir geçiş güzergâhı hâline getirmiştir. Bu durum, caminin inşa edildiği alanı hem işlevsel hem de sembolik olarak anlamlı kılmıştır. Üsküdar'da o dönemde cami ve külliye yoğunluğunun fazlalığı dikkat çekici bir durum olsa da o bölgenin yoğun Müslüman nüfusu barındırması ve mevcut cami sayısının bu nüfusa kıyasla yetersiz kalması da, Gülnûş Sultan'ın bu bölgede yeni bir ibadet mekânı inşa ettirme kararını destekleyen önemli etkenler arasında yer almaktadır (VGMA, defter no: 1640, s. 32). Dolayısıyla söz konusu yapı, yalnızca bir dini hayır eseri olmanın ötesinde, hem toplumsal ihtiyaca yanıt veren hem de kamusal görünürlüğü stratejik biçimde pekiştiren bir mimari müdahale olarak değerlendirilebilir (Özgüleş, 2013, ss. 321-322).

Ayrıca Gülnûş Sultan'ın Üsküdar'daki türbesinin yapımına ilişkin H.1119 (M.1707/1708) tarihli vasiyetnamesindeki (TSMA E. 3941/1-2) "Makberem Üsküdar'da ve ol Divitçizade'ye karib olub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola. Ve türbenin bir yanı medrese bina ve cüzler bağlanub ve imaret dahi olub, her cuma gecesi ve pazartesi gecesi pilav ve zerde verile ve meskûn medresede her cuma gecesi ve pazartesi gecesi birer hatm-i şerif okunmak üzere şart oluna ve ruhuma hibe oluna ve medrese ve türbeye nazır dikile." şeklindeki ifadelerde Gülnûş Sultan'ın türbesinin Üsküdar semtinde, bizzat kendisinin tayin ettiği bir konumda inşa edilmesine dair ayrıntılara yer verildiği görülmektedir. Bu ifadeler, Gülnûş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesiyle ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle türbenin, Aziz Mahmud Hüddâ'nin halifelerinden ve "Divitçizâde" lakabıyla tanınan Tâlib Mehmed Efendi'nin mezarına yakın bir konuma inşa edilmesini arzu etmesi, külliyenin yer seçimine dair belirleyici bir unsur olarak değerlendirilebilir (Özgüleş, 2013, ss. 482-486). Vasiyetnamede yer alan bu özel talep, Gülnûş Sultan'ın söz konusu şeyhe duyduğu manevi bağlılığın bir göstergesi olarak okunabilir. Bu doğrultuda, Sultan'ın Üsküdar'da, Tâlib Mehmed Efendi'nin mezarına yakın bir noktaya defnedilme isteği doğrultusunda, vasiyetin kaleme alınmasından kısa bir süre sonra külliyenin inşasına başlanmış ve yapı kompleksi bu isteğe uygun şekilde konumlandırılmış olmalıdır.

Hatice Turhan Sultan'ın Yeni Cami Külliyesi'nin inşa projesini kapsayan vakfiyesinde, inşa süreci öncesinde yer seçimi, istimlak işlerinin yürütülmesi konusunda doğrudan yetkisi olmuştur. Hatta 1660 yılında meydana gelen yangında hasar gören alanların bizzat Turhan Sultan tarafından gezildiği, proje alanının ve önceki caminin temellerinin durumu hakkında bilgi sahibi olduğu hususunda bilgiler mevcuttur (Thys-Şenocak, 2009, ss. 221-223). Külliyenin inşası sırasında konum detayları ve yapı birimlerinin yerleşim düzenine kadar şahsi düşüncesini belirtmiştir. Bu durum valide sultanın yapının inşası sürecinde kendi öncelik ve istekleri doğrultusunda şekillendirdiğini göstermektedir. Külliyenin inşası sırasında o dönem Yahudi cemaatinin tekelinde bulunan mülklerin geniş kapsamlı istimlakı sağlanarak o bölgenin öncelikle Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu bir semt haline getirilmesi noktasında valide sultanın düşüncesi etkili olmuştur (Thys-Şenocak, 2009, ss. 225-226).

Farklı bir uygulama olarak Saltanat ailesinden bir kadın olan Hatice Turhan Valide Sultan'ın yaptırmış olduğu, Seddülbahir ve Kumkale adlı iki kale yapısının inşa sürecine ilişkin olarak bir kadın

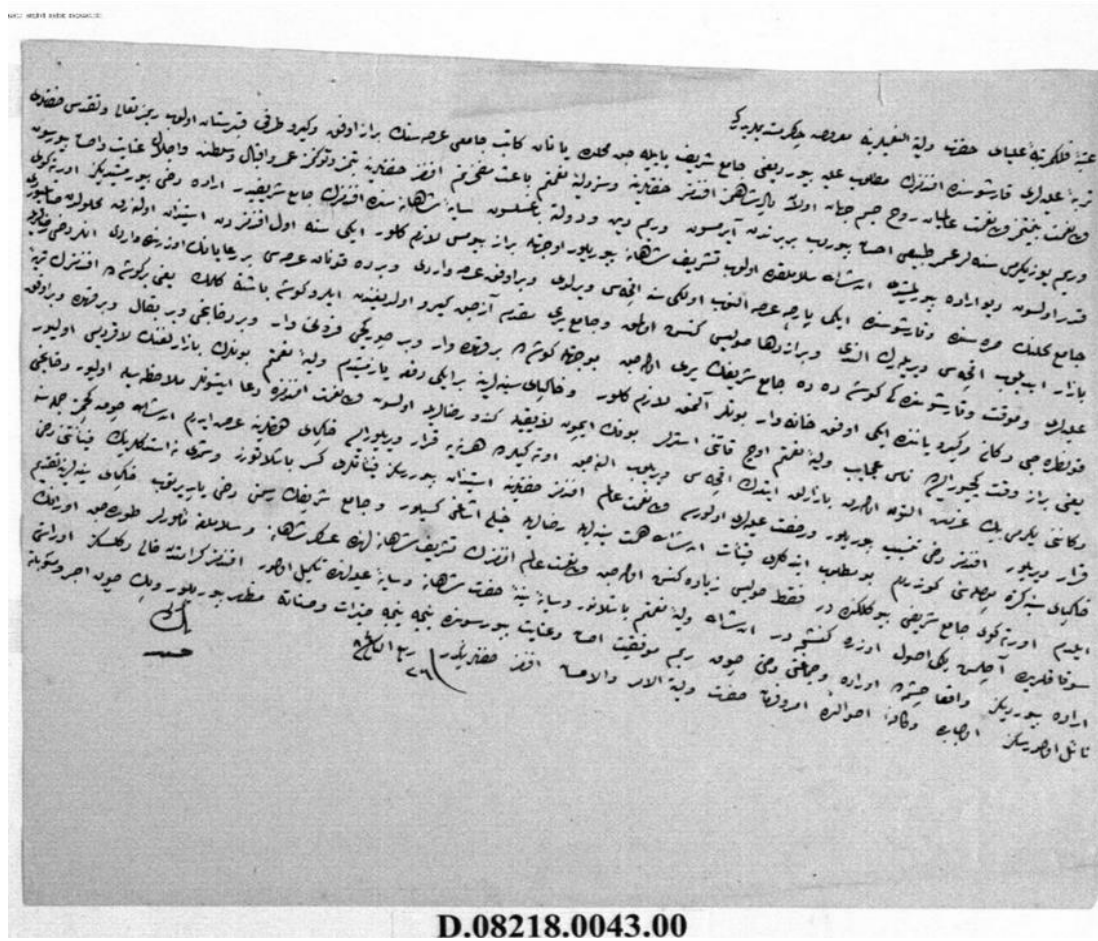
tarafından böyle bir yapının yaptırılma amacı ve özellikle yer seçimi açısından neden Çanakkale’de inşa ettirildiği sorusunu akla getirmektedir. Öncelikle Turhan Sultan’ın valide sultanlık döneminde en önem verdiği hususlardan biri güvenliğin sağlanmasıdır. Bu sebeple de valide sultanlığı döneminde Osmanlı sınırlarında henüz devam eden Venedik deniz saldırılarına karşı Osmanlı savunma hattının güçlendirilmesi ve Girit’in alınması mücadelesi valide sultanın Çanakkale’deki askeri yapıları yaptırmasındaki en büyük etken olmalıdır (Hierosolimitano, 2016, s. 152). Bu gelişmeler, Osmanlı’da bir ilk olarak bir valide sultan tarafından yaptırılmış olan askeri bir yapının İmparatorluğun merkezi yerine Çanakkale’de inşa ettirilmiş olması Turhan Sultan’ın itibarını sağlamlaştıran ve onun gücünü ön plana çıkaran önemli bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2. Planlama Aşamasındaki Yönlendirmeleri

Kadın sultanların yapıların planlama aşamasında istek ve görüşlerini açıkça ifade ettikleri örnekler mevcuttur.

Pertevniyal Valide Sultan’ın Külliyesi’nin inşası öncesinde Aksaray Meydanı’nın özel olarak tasarlanması hususundaki arzusunu kethüdası Hüseyin Bey’le geçen bir yazışma detaylarında dile getirmektedir. Valide sultanın külliye birimlerinin yerleşim düzeni hakkındaki görüşlerini belirtmiş, cami ile türbenin Aksaray Meydanı’nın köşe kısımlarına karşılıklı ve simetrik olarak hizalanmasını istemiştir. Bu yazışma detayı, valide külliyesinin inşası sırasında Aksaray Meydanı’nın yapının tasarımına özel olarak hazırlandığını göstermektedir. Pertevniyal Valide Sultan’ın o dönemde uygulamaya konulan yeni imar planlarından haberdar olduğunu doğrulamaktadır. Belge detayı, Hüseyin’in imzasıyla Pertevniyal Valide Sultan’a, Aksaray’da inşa edilecek cami için istimlak lazım olduğu, arsaların bahalandığı ve cami resminin takdim olunduğu şeklindedir (TSMA D. 8218. 43), (Uşar, 2016, ss. 119-120), (Görsel 1).

Görsel 1. Hüseyin Bey'in zikrettiği Pertevniyal Valide Sultan'ın yazışma emri (TSMA D. 8218. 43).

Pertevniyal Valide Sultan'ın külliyesine ait caminin plan özelliği hakkındaki arzusunu dile getirirken yapının mimarisi hususunda Serkis Kalfa'ya düşüncelerini açıkça ifade etmiştir. Tasarımını ve çizimini Pertevniyal Valide Sultan'ın, "Ortaköy Camii kadar olsun" şeklindeki arzusuna göre düzenlemiş, cami harimini Ortaköy Camisi'nin harim bölümü planına uygun şekilde yapmış ve avlusunu da ondan daha büyük ölçüde tasarlamıştır (Yavaş, 2007, ss. 241-242). Pertevniyal Sultan'ın camisinin inşa sürecinde özel bir istekte bulunması ve onun isteği doğrultusunda yapılması önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine farklı bir örnekte ise Rabia Gülnûş Sultan'ın H.1119 (M.1707/1708) tarihli vasiyetnamesinde (TSMA E. 3941/1-2) türbesinin yapımına ilişkin detayda, "Makberem Üsküdar'da ve ol Divitçizade'ye karib olub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola." şeklindeki ifadesinde Üsküdar'da inşa ettirdiği türbesinin üstünün açık ve kafes gibi görünüme sahip olmasını da Gülnûş Sultan'ın bizzat istediği görülmektedir (Özgüleş, 2013, ss. 482-486).

4.3. İnşa Aşamasındaki Yönlendirmeleri

Kadın sultanlar yaptırmış oldukları eserlerin inşa süreçlerinin zaman zaman takipçisi de olmuşlardır. Özellikle bu süreçte Rabia Gülnûş Sultan, Mihrişah Sultan, Pertevniyal Sultan ve Bezmiâlem Sultan'ın etkinliği görülmektedir.

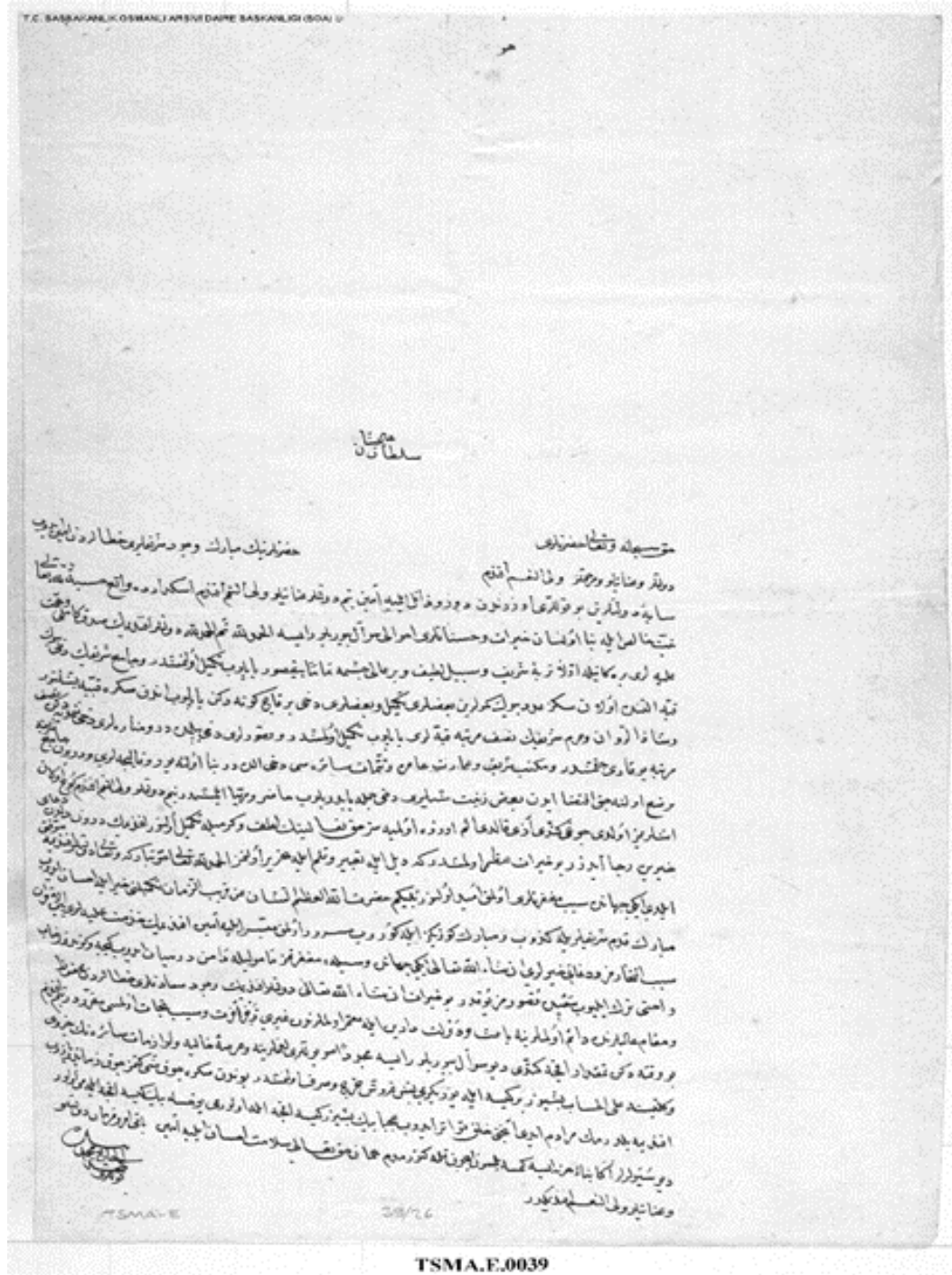
Kethüda Mehmed Efendi'nin Yeni Valide Külliyesi'nin inşası sırasında Rabia Gülnûş Sultan'a yazdığı mektuplarda, külliye ile ilgili süreçler hakkında onu sürekli bilgilendirdiği görülmektedir. Arşiv kayıtlarında yer alan belgeler, Gülnûş Sultan'ın inşaat süreci boyunca düzenli olarak bilgilendirildiğini ve her aşamada onayına başvurulduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Gülnûş Sultan'ın Yeni Valide Külliyesi'nin biçimlenişinde ve işlevlendirilmesinde doğrudan fikir sahibi olduğunu ve bânîlik noktasında etkin bir güce sahip olduğunu göstermektedir.

Ayrıca kethüdanın kendisine sıklıkla yazdığı tezkireler, Gülnûş Sultan'ın inşa süreçlerini yakından takip ettiğini ve belirleyici kararlar aldığını kanıtlamaktadır. Bu yazışmalar, kethüdanın Gülnûş Sultan'ın imar faaliyetlerindeki baş sorumlu kişi olarak, yapılarda görev alacak personel sayısından yapıya yerleştirilecek kitabelere kadar pek çok ayrıntıyı ona danıştığını göstermektedir. Bu sonuçlar, Osmanlı'da hem erkek hem de kadın bânîlerin yapım süreçlerinde aktif rol oynadığını düşündürmekte; inşaat süreçlerinin yönetimi, vakfiyelerin düzenlenmesi ve görev tanımlamalarında benzer karar mekanizmalarının işlediğini ortaya koymaktadır. Kadın sultanların mimari yapıların inşasında arzu ve isteklerini kethüdaları ve diğer görevliler aracılığıyla ilettikleri vasiyetname ve mektup gibi yazılı belgelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Kethüda Mehmed Efendi'nin yapım aşamaları devam eden külliyenin inşaatı hakkında yazmış olduğu mektubunda Gülnûş Sultan'a yine bilgi verdiği görülmektedir.

“Evvelâ türbe-i şerif ve sebil-i latif ve bir alî çeşme tamamen bi-kusur yapılub tekmi olunmuştur. Ve cami-i şerifin dahi sekiz aded büyük kemerlerin bazıları tekmi ve bazıları dahi birkaç güne değin yapılub ondan sonra kubbeye başlanur ve şadırvan ve harem-i şerifin nisf-ı mertebe kubbeleri yapılub tekmi olunmuştur. Surları dahi yapılmaktadır. Minareleri dahi şimdiye değin nisf-ı mertebe yukarı çıkmıştır. Ve mekteb-i şerif ve imaret-i amire ve tetimmatı sairesi dahi eldedir, bina olunuyor. Ve kaliçeleri ve derûn-u cami-i şerife vaz' olunacak iktiza eden bazı ziynet-i şeyleri dahi, cümle yaptırılıb hazır ve müheyya işlemdir. Benim devletlü veliyyü-ün-niam efendim, güç olan işlerimiz oldu, çoğu giddi, azı kaldı, elem üzere olmayasız (TSMA E. No. 79/26).” (Özgüleş, 2013, ss. 327-328), (Görsel 2).

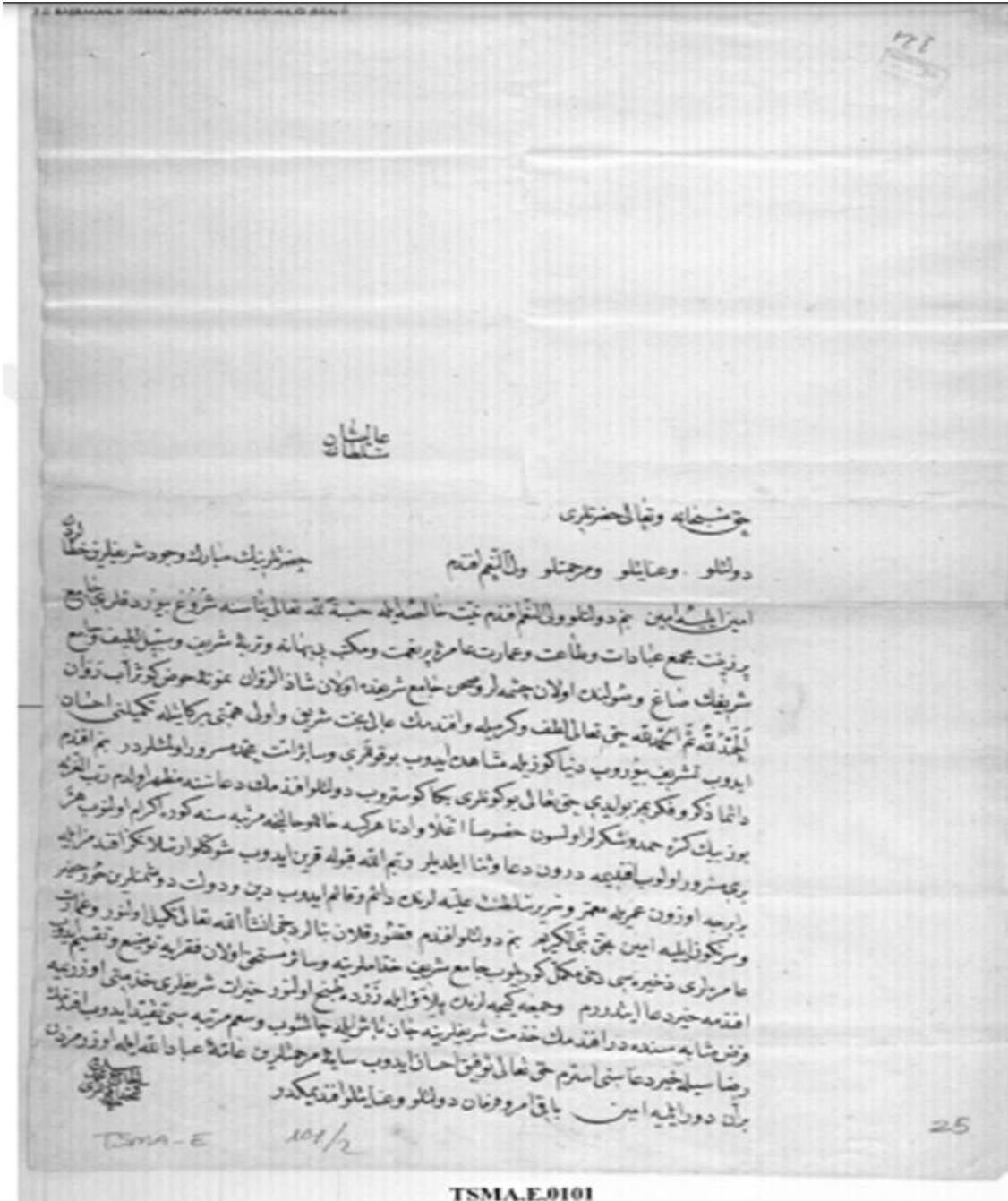
Görsel 2. Gülnüş Valide Sultan'ın Kethüdası, Hacı Mehmed Efendi'nin Üsküdar'daki vakıflarının durumu hakkında Sultan'a verdiği bilgi mektubu (TSMA No: 79/26).

Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnüş Sultan'a yazdığı tarihsiz başka bir mektupta (TSMA E. 0101 0002 025), sebil ve caminin iki yanındaki çeşmelerin ayrıca şadırvanın tamamlandığını ve bunlara su verildiğini Gülnüş Sultan'ın da bizzat gördüğü konusunda bilgiler mevcuttur. Aşağıda yer alan ifadesinde inşaatın tamamlanması konusunda da güvence vermektedir (Görsel 3).

“Benim efendim daima zikir ve fikrimiz bu idi. Hak Teâlâ bu günleri bana gösterip devletlû efendimin duasına mazhar oldum. diyen Kethüda, mektubun devamında “Benim devletlû efendim kusur kalan binalar dahi inşaallah-ü Teâlâ tekmil olunur, diyerek imaretteki inşaatın tamamlanmasıyla yemek dağıtımlarının Gülnûş Sultan’ın istediği şekilde yapılacağını belirtir ve “Hayrat-ı şerifleri hizmeti üzerime farz mesabesindedir” (Özgüleş, 2013, ss. 327-328).

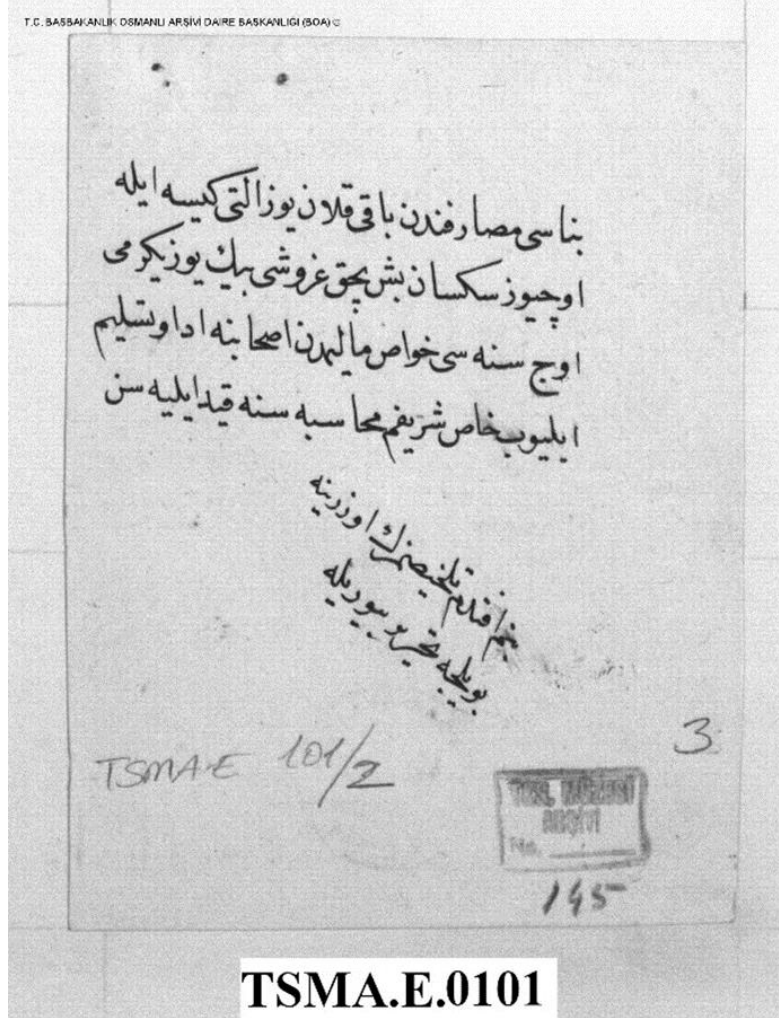
Görsel 3. Bir kısmı tamamlanan Üsküdar Külliyesi hakkında Kethüda Mehmet Efendi’nin mektubu (TSMA E. 0101 0002 025).

Ayrıca Gülnûş Sultan’ın Üsküdar’daki külliyesinin inşası için yapılan harcamaların bizzat kendisi tarafından karşılandığı açıkça gösteren belgede “(...) binası masrafından baki kalan 106 kese ile 385,5

guruş 1123 senesi havas malımdan sahibine eda ve teslim eyleyüb hass-ı şerifim muhasebesine kayd eyleyesin" ibaresi yer almaktadır (TSMA E. 0101 0002 003). Üsküdar'daki külliye'nin inşa masrafından arta kalan 106 kese ile 385,5 kuruşluk masrafın H. 1123 (M. 1711-1712) yılı has gelirlerinden karşılanması Gülnûş Sultan tarafından istenmektedir (Görsel 4).

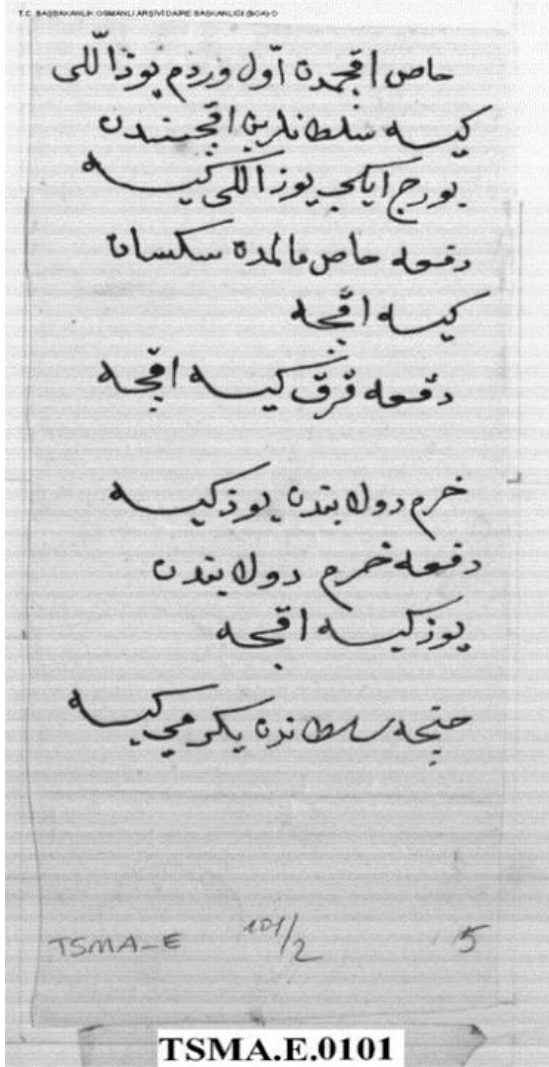
Görsel 4. Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi'nin inşası için Gülnûş Sultan tarafından karşılanan harcama detayları (TSMA E. 0101 0002 003).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan bir başka belgede, muhtemelen Üsküdar'daki Gülnûş Sultan Külliyesi'nin inşasına ilişkin yapılan harcamaların kaynaklarına dair bilgiler yer almaktadır. Söz konusu belgenin, büyük olasılıkla Gülnûş Sultan'ın kendi el yazısıyla "Has akçemden evvel verdim 150 kese, sultanların akçesinden borç 250 kese, def'a has malımdan 80 kese akçe, def'a 40 kese akçe, harem-i devletimden 100 kese, def'a harem-i devletimden 100 kese akçe, Hatice Sultan'dan 20 kese" şeklinde not edildiği görülmektedir (TSMA E. 0101 0002 005). Gülnûş Sultan toplamda haslarının gelirinden 270 kese, harem gelirinden 200 kese vermiştir. Ayrıca sultanların akçesinden 250 kese ve Hatice Sultan'dan 20 kese borç almıştır. Kastedilenler oğlu Sultan III. Ahmed

ve kızı Hatice Sultan olmalıdır. Toplam harcama ise 780 kese tutmaktadır (Özgüleş, 2013, ss. 329-330), (Görsel 5).

Görsel 5. Üsküdar'daki Külliye'nin inşası için Gülnûş Sultan tarafından karşılanan harcama detayları (TSMA E. 0101 0002 005).

Bu durum, yalnızca külliye'nin mali idaresinin merkezî bir şekilde yürütüldüğünü değil, aynı zamanda Gülnûş Valide Sultan'ın inşa sürecine doğrudan ve bilinçli bir biçimde dâhil olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hanedan kadınlarının mimari projelerde yalnızca sembolik figürler olarak değil, aynı zamanda yapım ve finans süreçlerini bizzat yöneten önel aktörler olarak rol aldıklarını ortaya koyan bu tür belgeler, Osmanlı kadınlarının kamusal alandaki varlıklarının yeniden değerlendirilmesi açısından önemli bir tarihsel veri sunmaktadır.

Gülnûş Valide Sultan'ın, 5 Mart 1711 tarihinde maiyetiyle birlikte kafes maksureli kayıklarla Üsküdar'a gelmesiyle birlikte, külliye'nin açılışına yönelik hazırlıklar resmîyet kazanmıştır. Balaban İskelesi'nde karaya çıkan valide sultan, caminin önünden geçerek kendisi için tahsis edilen Bostancıbaşı Mustafa Ağa'nın konağında istirahat etmiştir. Aynı gün öğleden sonra Sultan III. Ahmed de Üsküdar'a

geçmiş; anne ve oğul, geceyi zikir ve ilahiler eşliğinde birlikte geçirmiştir (Özgüleş, 2013, s. 328). Bu olay, yalnızca bir açılış töreni olmanın ötesinde, mimari yapının dinî ve manevi işlevlerinin hanedan tarafından içselleştirildiğini ve kutsandığını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu anlatım, Gülnûş Valide Sultan'ın külliyesinin inşa sürecine başından itibaren vakıf olduğunu, yapının tamamlanma sürecine doğrudan ilgi gösterdiğini ve şahsen açılış törenine katılarak külliyesini yerinde teftiş ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı hanedan kadınlarının mimari projelerde yalnızca finansal destekçi değil, aynı zamanda süreci yakından takip eden ve mekânla doğrudan ilişki kuran aktif şahsiyetler olduklarını göstermektedir. Farklı bir örnekte ise Mihrişah Valide Sultan'ın Hasköy'de inşa ettirdiği Humbarahane Câmisi'ne bir minare daha ekletmek istemesi hususunda Sultan III. Selim tarafından yazılmış olan bir Hatt-ı Hümâyûn'da, valide sultanın özel arzu ve isteğini dile getirmesi ve bu arzusunun yerine getirilmesi noktasında önemli bir detaydır.

Osmanlı mimarisinde sultanların yaptırmış olduğu camiler genel olarak çift minareli olarak yaptırılmıştır. İstanbul'da inşa ettirilen câmilerin iki minaresinin bulunması imtiyazı hükümdar soyundan olan bânilere ve valide sultanlara tanınmıştır. Bu sebeple, Mihrişah Sultan'ın valide sultanlığı döneminde tek minareli olarak inşa ettirdiği, Hasköy'deki câmisine bir minare daha yaptırılmasını oğlundan talep etmesi, kendisiyle aynı konumda bulunan diğer kadın banilerle aralarındaki rekâbete müdâhil olma arzusuna işaret ettiği düşünülebilir. 1805 senesi ortalarında III. Selim (1789-1807) tarafından Valide Kethüdası Yusuf Ağa'ya (ö.1807) yazılmış olan bir Hatt-ı Hümâyûn'da (BOA, HAT, nr, 1487/63):

“Aga,

Felillahi'l-hamd buraya gele.

Valideme nâbit gelmiyor.

Lâkin merakdan ba'zı kere ah iden idiyor.

Lakin inşaallah böyle kalur ise külliye sıhhati dahi hüddâdan me'mulumdur.

Bizim câmi karşı olmağla ahşam bana didiki senin câmiine gıpta idem.

Ve sair Valideler dahi iki minârelidir.

Benim Hasköy'deki camiime ah bir minâre dahi yapılsa didi.

Bende kethüdanıza yazın yapıdırır. didim.

Yok, ben hicab iderim, sen yaz yapıdırın.

Yapdırır ise pek haz iderim deyu söylersin [dedi].

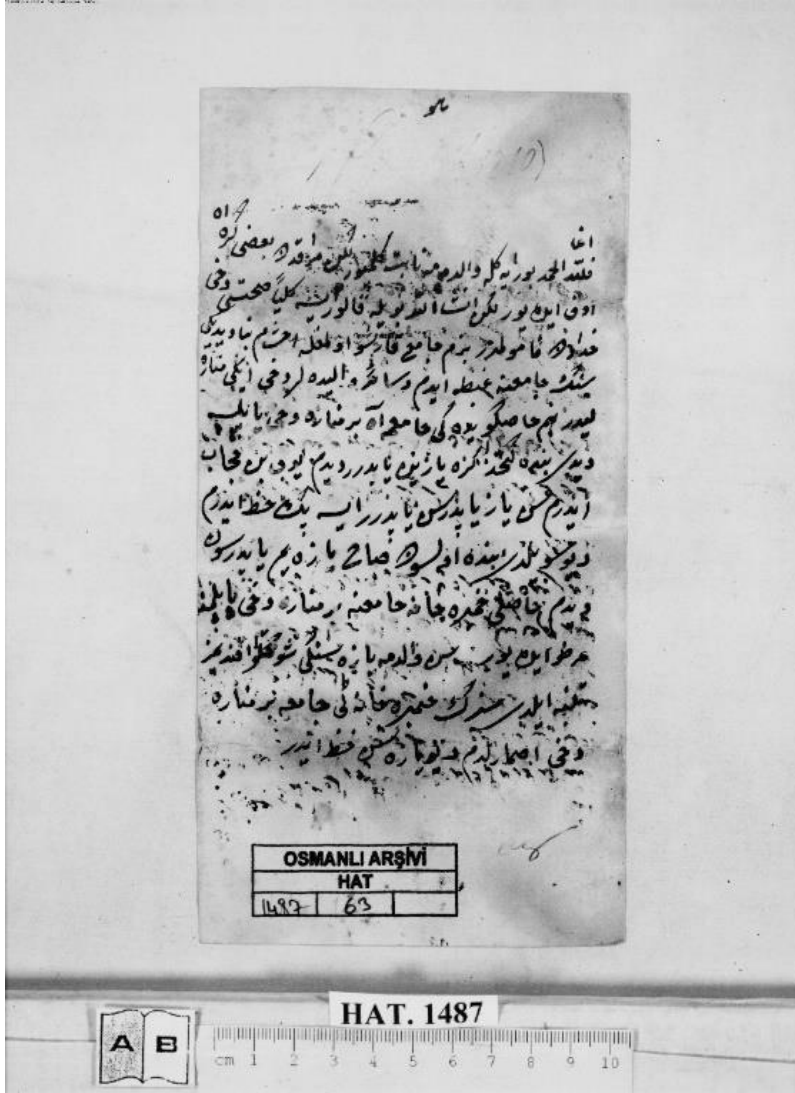
Ben de olsun sabah yazdım yapıdırsun didim.

Hâsılı Humbarahane Câmii'ne bir minâre dahi yapılmak arzu ideyorsan valideme yazasın ki, şevketlü efendimiz talebi ile sizin Humbarahane Camii'sine bir minâre dahi ısmarladım deyu yazasın. Haz ider.” (Uğurlu, 2016, s. 85), (Görsel 6).

Bahsi geçen ifadelerde Mihrişah Sultan'ın oğlunun camisine olan hayranlığı ve diğer valide sultan camilerinde iki minarenin bulunduğu, kendi camisine de ikinci minarenin yaptırılması yönündeki

talebini oğlu Sultan III. Selim'e ilettiği bu isteği üzerine almış olduğu cevap, anne-oğul arasındaki ilişkinin samimiyetini göstermektedir. Ayrıca belgenin ortaya koyduğu bir diğer önemli husus, valide sultanın arzusunu dile getirmedeki rahatlığıdır. Bu durum valide sultanların ayrıcalıklı bir konumda yer aldıklarının ve fikirlerini özgürce ifade etmelerinin en önemli göstergesi olmuştur. Ayrıca "Ve sair Valideler dahi iki minarelidir" ifadeleri kadınlar arasında eser yapımında ve mimari detaylarda birbirleri ile yarışacak güce sahip olmalarıdır.

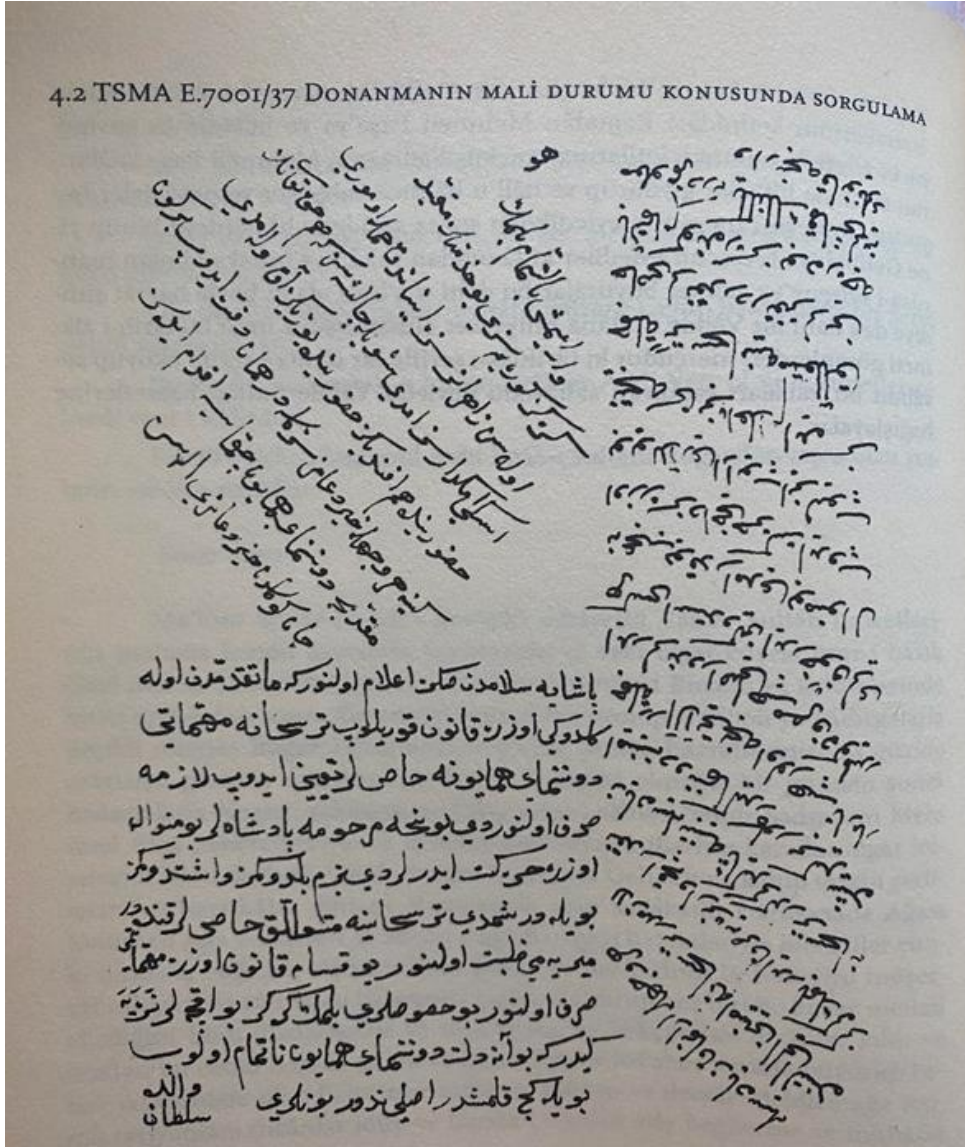
Görsel 6. Sultan III. Selim'in Validesi Mihrîşah Valide Sultan'ın Hasköy'de inşaatı tek minareli olarak sürdürülen camisinin diğer Selatin Camileri'nde olduğu gibi çift minareli olarak inşa ettirilmesine dair Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT, Nr, 1487/63).

Osmanlı'da kadın sultanların mimari faaliyetlerdeki etkisine dair dikkat çekici örneklerden biri, Hatice Turhan Sultan'ın Seddülbahir ve Kumkale adlı savunma yapılarının inşa sürecine doğrudan müdahil olmasıdır. Bu süreçte Turhan Sultan, yapıların planlaması ve inşasına ilişkin görüş ve önerilerini açık biçimde ifade etmiştir. Osmanlı'da savunma yapılarının inşası genellikle padişahların denetiminde gerçekleşmiş olsa da, kadın hamilerin yalnızca dini ve sivil nitelikli yapılarla sınırlı kalmayıp askerî mimariye de katkı sunmaları, bu alandaki cinsiyet temelli sınırların esnekliğini göstermektedir.

Osmanlı'da kadın hamilerin yaptıracakları bina türleri cinsiyet temelinde sınırlı olmaması neticesinde hanedan kadınları, padişahların askeri girişimlerinin destekçisi olmuşlardır. Turhan Sultan'ın vezir ve saray görevlilerine yazmış olduğu mektuplar, Osmanlı askeri kuvvetlerine gönderdikleri emirler, onun imparatorluğu askeri hazırlıklarının yakından takipçisi olduğunu göstermiştir (Thys-Şenocak, 2009, ss. 204-205), (Görsel 7).

Görsel 7. Turhan Sultan'ın donanmanın mali durumunu sorguladığı belge (TSMA E. 7001/37).

Sonuç

Osmanlı saray kadınları mimariyi, kendilerini temsil etmenin ve toplumda görünürlük edinmenin aracı olarak erken dönemlerden itibaren kullanmışlardır. Gerek hanedana mensup kadınların gerek Osmanlı toplumunun farklı statülerine sahip varlıklı kadınlar, toplumsal ve siyasal güçlerini en açık biçimde hayırseverlik faaliyetleri kapsamında yürüttükleri inşa projeleriyle ortaya koymuşlardır. Saray kadınlarının çok sayıda hayır eseri yaptırmaları, yalnızca bireysel hayırseverlik

olarak değil, aynı zamanda toplumsal görünürlüklerinin ve kamusal alandaki artan nüfuzlarının bir göstergesi olmuştur. Bu bağlamda, kadınların mimari faaliyetleri, saray içerisindeki sınırlı yaşam alanlarının ötesine geçerek, kamusal alanda etkin bir rol üstlendiklerini göstermektedir.

Osmanlı döneminde kadın sultanlar, hayır eserlerinin inşa sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşmış olsalar da, bu süreçte yapıların tasarımı ve uygulamasına ilişkin özel istek ve düşüncelerini ifade etmiş, hatta projelere görüş bildirerek doğrudan müdahil olmuşlardır. Mimari yapıların yer seçiminden plan ve tasarımına kadar birçok aşamada söz sahibi olan kadın sultanların etkisi, özellikle kendi adlarına inşa edilen yapılarda daha belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, hanedan mensubu kadınların mimari ve sosyal alanlardaki etkilerini ortaya koymak amacıyla kethüdalar aracılığıyla yürütülen yazışmalar, mektuplar, vasiyetnameler ve özellikle vakfiye belgeleri önemli yazılı kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Bu belgeler, kadın sultanların yalnızca hayır kurumlarının kurulmasına öncülük etmekle kalmadıklarını, aynı zamanda bu süreçlere doğrudan müdahil olduklarını göstermekle birlikte mimari, idari ve sosyal alandaki tercihlerini somut bir şekilde yansıtmaktadır.

Kadın sultanlar, sahip oldukları mali güç sayesinde yalnızca hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmakla kalmamış, aynı zamanda bu faaliyetleri kurumsallaştırarak kalıcı bir etki yaratmışlardır. Vakıf sistemini etkin kullanmaları, mimari süreçlerdeki görünmez fakat belirleyici rollerini ortaya koymuş; inşa ettirdikleri yapılar ise kadınların toplumsal ve kentsel alandaki varlığının fiziksel birer ifadesi olmuştur.

Çalışma kapsamında Rabia Gülnûş Sultan, Hatice Turhan Sultan, Mihrişah Sultan, Pertevniyal Sultan, Mihrimah Sultan, Nurbanu Sultan ve Kösem Sultan gibi isimlerin yaptırdığı külliye, cami, kale ve türbe gibi eserlerde kadın banilerin etkinlikleri incelenmiştir. Söz konusu kadınlar, sahip oldukları siyasi ve kültürel güçleri kullanarak yalnızca hayırseverlik amacı gütmekle kalmamış aynı zamanda halkla doğrudan bir bağ kurmayı hedeflemişlerdir. Bu çabaları, şehir planlaması ve toplumsal yapı üzerinde kalıcı etkiler bırakmış, kamusal alanın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Mimari projelerde kadınların yer seçiminden yapının işlevsel örgütlenmesine kadar çeşitli düzeylerde karar verici konumda oldukları görülmektedir. Örneğin; Rabia Gülnûş Sultan'ın vasiyetnamesinde türbesinin yerini kendisinin tayin etmesi, türbenin inşası sonrasında cami ve imaretin yine aynı bölgede inşa edilmesini arzu etmesi, Hatice Turhan Sultan'ın, Eminönü Yeni Cami'nin inşa süreci öncesinde yer seçimi ve istimlak işlerinin yürütülmesi hususunda doğrudan yetkileri olmuştur. Farklı bir uygulama olarak Hatice Turhan Valide Sultan'ın yaptırmış olduğu, Seddülbahir ve Kumkale adlı iki kale yapısının inşasında konum olarak özellikle Çanakkale'yi tercih etmesi açısından önem arz etmektedir.

Kadın sultanların yalnızca mimari projelerin finansörü değil, aynı zamanda planlama süreçlerine doğrudan müdahil aktörler oldukları, özel talepleri ve yönlendirmeleri görülmektedir. Bu durum, onların mimari projelere sadece maddi kaynak sağlayan figürler değil, aynı zamanda estetik,

işlevsel ve mekânsal tercihler konusunda söz sahibi bireyler olduklarını göstermektedir. Nitekim Pertevniyal Valide Sultan'ın kendi adını taşıyan külliyesinin inşası sırasında, cami planının özellikle Ortaköy Camii büyüklüğünde olması yönündeki talebini dile getirmesi, mimari tasarım sürecine doğrudan müdahalesine işaret eder. Ayrıca, külliyesinin inşasına başlanmadan önce Aksaray Meydanı'nın özel olarak yeniden düzenlenmesini istemesi ve cami ile türbenin karşılıklı olarak konumlandırılmasına yönelik düşüncelerini kethüdasına iletmesi, mekânsal kurgunun bütüncül bir anlayışla ele alındığını ve bu sürecin kadın sultanlar tarafından yönetildiğini ortaya koymaktadır.

İnşa sürecine dair mevcut belgelerde ise Rabia Gülnûş Sultan'ın mimari projelere sadece fikirsel düzeyde değil, uygulama aşamasında da etkin bir şekilde katıldığı; vasiyetnameleri ve görevlileri aracılığıyla ilettiği mektuplar sayesinde açıkça belgelenmiştir. Bu yazılı kaynaklar, sultanın yapıların konumlandırılması, tasarımı ve işlevsel bütünlüğüne dair düşüncelerini ifade ettiğini ve bu fikirlerin uygulamaya geçirildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, külliyesinin inşasında kullanılan kaynakların doğrudan kendi hazinesinden karşılanmış olması, hem projeye verdiği önemi hem de ekonomik sorumluluğu bizzat üstlendiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Mihrişah Sultan'ın inşa ettirdiği Humbarahane Camii'ne sonradan ek bir minare yaptırmak istemesi ise kadın sultanların yalnızca yapıların inşa sürecinde değil, tamamlandıktan sonraki dönemlerde de mimariyi yönlendirme ve şekillendirme konusundaki etkin rollerini açık biçimde yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı* (B. Tırnakçı, Çev.). YKY Yayınları.
- Hierosolimitano, D. (2017). Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları. E. Afyoncu ve U. Demir (Ed.), (I. Baskı). Yeditepe Yayınevi.
- İpşirli, M. (2007). Paşmaklık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 34, s. 186-187). TDV Yayınları.
- Keskin, Ö. (2021). Trabzon Gülbahar Hatun (Hâtûniye) Vakfı'na Ait Yapılar ve Sunduğu Hizmetler. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (15/14), 473-508.
- Neftçi, A. (2010). Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikayesi. S. Ögel, Turgut Saner vd. (Ed). *Sanat Tarihi Defterleri* içinde. Ege Yayınları.
- Özgüleş, M. (2013). *Gülnûş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Shahr, Z.F. (2014). Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları. *Türkler ansiklopedisi* içinde (Cilt 14, s. 15). Yeni Türkiye Yayınları.
- Terzi, A. (2018). *Bezmiâlem Valide Sultan*. Mega Basım Yayıncılık.
- Thys-Şenocak, L. (2009). *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, (A. Ortaç, Çev.). Kitap Yayınevi.

- Uğurlu, A.H. (2016). Siyasi Bir Projenin İzinde Bânîlik: Mihrişah Valide Sultan'ın İmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak, *Belleten*, (80/287), 85-102.
- Uşar, B. B. (2016). *Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii ve Külliyesi: Bir On Dokuzuncu Yüzyıl Valide Sultanının Mimari Hamiliğine Dair Yansımalar* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Koç Üniversitesi.
- Yavaş, D. (2007). Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 34, s. 241-242). TDV Yayınları.
- Yerli, H. (2022), *Pertevniyal Valide Sultan'ın Baniliği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.

Görsel Kaynakçası

- Görsel 1. Hüseyin Bey'in Zikrettiği Pertevniyal Valide Sultan'ın Yazışma Emri (TSMA D. 8218. 43).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23362363&Hash=D0365CD7256926D80DD4A062D6A04A81194EEA7EE2FE687808EC4BD6D64AC663&A=2&Mi=0>
- Görsel 2. Gülnûş Valide Sultan'ın Kethüdası, Hacı Mehmed Efendi'nin Üsküdar'daki vakıflarının durumu hakkında Sultan'a verdiği bilgi mektubu (TSMA No: 79/26).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23390609&Hash=85793CF42F4DA2C67075DEA81648B6929D4DEDF20DCC404331C7EF71D88B5106&A=2&Mi=0>
- Görsel 3. Bir kısmı tamamlanan Üsküdar Külliyesi hakkında Kethüda Mehmet Efendi'nin mektubu (TSMA E. 0101 0002 025).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23392388&Hash=B8744B3BE2DDFBBD6D654C8237BD0D9874A6C021962FD8B3172CD80107E505FA&Mi=25&A=2>
- Görsel 4. Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi'nin inşası için Gülnûş Sultan tarafından karşılanan harcama detayları (TSMA E. 0101 0002 003).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23392388&Hash=B8744B3BE2DDFBBD6D654C8237BD0D9874A6C021962FD8B3172CD80107E505FA&Mi=2&A=2>
- Görsel 5. Üsküdar'daki Külliye'nin İnşası İçin Gülnûş Sultan Tarafından karşılanan Harcama detayları (TSMA E. 0101 0002 005).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23392388&Hash=B8744B3BE2DDFBBD6D654C8237BD0D9874A6C021962FD8B3172CD80107E505FA&Mi=4&A=2>
- Görsel 6. Sultan III. Selim'in Validesi Mihrişah Valide Sultan'ın Hasköy'de inşaatı tek minareli olarak sürdürülen camisinin diğer Selatin Camileri'nde olduğu gibi çift minareli olarak inşa ettirilmesine dair Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT, Nr, 1487/63).
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31576477&Hash=B4BCA8EB4DB1AEEC0DC6350C37653868E2112D19A18F9E0238A8E7561FB1A266&A=2&Mi=0>
- Görsel 7. Thys-Şenocak, L. (2009). *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, (A. Ortaç, Çev.). Kitap Yayınevi. (TSMA E.7001/37).